

BİR MEFKÛRE ADAMININ KALEMİNDEN MALTA

*Alev SINAR**

ÖZET

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından İstanbul, İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. İngiliz yetkililer kendileri için tehlikeli olduklarını düşündükleri Ziya Gökalp'ın da içinde olduğu bütün aydınları tevkif ederek Malta Adası'na sürgüne göndermişlerdir.

Malta'daki sürgün günleri boyunca Gökalp yaşadığı bütün üzüntü, zorluk ve sıkıntıları gizleyerek ailesine umut ve iyimserlik dolu birçok mektup yazmıştır. Mektuplarında Malta'nın tabiatından, tarih ve tarihî mekânlarından bahsetmiş; çevresindeki güzellikleri görerek ve yaşamaya çalışarak sürgün günlerini katlanılabilir bir hale getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gökalp, Malta, sürgün, mefkûre.

ABSTRACT

Malta From an Idealist's Point of View

Istanbul has been taken over by British Army Troops after the sign of Mondros Armistice.

The British Authorities have arrested all the intellectuals one of whom was Ziya Gökalp that they thought dangerous for them and have sent them all into exile to Malta Island.

During his exile days in Malta, Gökalp has written lots of letters, full of hope and optimism to his family and has not mentioned about the sorrows,

* *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.*

troubles and difficulties he had been experiencing. He has written about the nature, history and historical places of Malta and about his daily life. He has seen the beauties around lived them and bear up his exile in that way.

Key Words: Gökalp, Malta, sürgün, mefkûre.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından İngilizler'in İstanbul'u işgal etmeleri üzerine içlerinde şeyhülislam, sadrazam, nâzır, general, mebus ve gazetecilerin de bulunduğu toplam 144 aydın İngiliz hükümeti tarafından tutuklanmıştır¹. Bir kısmı İttihat ve Terakki Fırkası mensubu olan bu aydınlar, İstanbul'da kalmaları sakıncalı bulunarak bir süre Sansaryan Hanı ve Bekirağa Bölüğü'nde tutulduktan sonra silahlı İngiliz askerleri nezaretinde, aileleriyle görüşmelerine bile izin verilmeden Malta Adası'na sürülürler. Yolculuk son derece çetin geçer. Pis bir vapurda; yiyecek, su, sabun olmadan, kendi imkânlarıyla ancak ölmeyecek kadar karınlarını doyurarak, pek çoğu tahta üzerinde geceleyerek günlerce süren bir yolculuk yaparlar². Artık ne rütbeleri ne de makamları vardır. Hepsine birer künye numarası verilir. Malta'ya gelmeden önce Limni Adası'nın Mondros Limanı'na uğrayan vapur, Ziya Gökalp ile Ahmet Ağaoğlu'nun da bulunduğu heyet-i vükelâ ve merkez-i umumî azası olan on iki kişiyi burada bırakır. Mondros'ta bırakılanların akıbeti diğer sürgünleri son derece endişelendirir. İngilizlerin "keyfi" hareket ettiklerini henüz bilmedikleri için yargılandıktan sonra idam edilmeleri korkusuna kapılırlar³. Ancak Mondros'ta tutulan bu on iki esir de kısa bir süre sonra Malta'ya gönderilecektir. Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde düşmana karşı çarpışılırken, Türkçe gazete dahi okumaları yasaklanan ve yabancıların elinde bıraktıkları yurtlarının ne hâlde olduğunu öğrenebilmek için her yolu deneyen bu aydınlar içinde Ziya Gökalp ve Ağaoğlu Ahmet'in dışında Türk basınının ve edebiyatının tanınmış isimlerinden Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Emin Yalman, Salah Cimcoz, Celal Nuri İleri, Süleyman Nazif ve Aka Gündüz⁴ de vardır. Küçük barakalarda günde iki defa yapılan yoklamalarla kontrol edilerek taşlarla çevrili bir kalenin içinde yaşamak

¹ Tutuklanmalar için bkz. Müfide Ferid., "Malta'ya", *Hakimiyet-i Milliye*, No 141, 24 Mart 1921, s. 1; Edirne Mebusu Mehmed Şeref., "Malta'da Türkler", *Hakimiyet-i Milliye*, No 175, 3 Mayıs 1921, s. 1; Yalman, A. E., *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* C.1, Haz. Erdinç., Erol Şadi, Pera Turizm ve Tic. A. Ş., 2. Baskı, İstanbul, 1997, s. 474-497; Yalçın, Hüseyin Cahit, "Malta Adasında Esaret Hatıraları", *Yedigün*, No 87-88- 89

² Bkz. H. C. Yalçın., "Malta Adasında Esaret Hatıraları", *Yedigün*, No 91

³ A. E. Yalman., *a.g.e.*, s. 528-529

⁴ Aka Gündüz Malta'dan kaçarak Ankara'ya ulaşmayı başarmıştır.

zorunda kalırlar. Her sürgüne bir müddet sonra 5 İngiliz lirası aylık verilir. Bunlardan daha sonra Malta hâtıralarını yayınlayanlar orada, özellikle başlangıçta çok zor şartlarla mücadele ettiklerini; etrafta süngülü erlerin olduğunu; sabaha kadar bu askerlerin gürültü yaparak orada bulduklarını hissettirdiklerini; -esirliğin sembolü olarak gördükleri- dikenli tellerle çevrilmiş bir zindanda kaldıklarını; belki zararlı maksatla kullanılır diye kolonya buldurmaya bile izin verilmediğini; uzun süre yiyecek sıkıntısı çektiklerini; aileleriyle haberleşmelerinin engellendiğini; yılan, akrep, fare, tahtakurusu, sinek, pire gibi haşarat ile iç içe yaşadıklarını belirtirler ve bu dönemde yaşananları “felâket hâtıraları” olarak nitelendirirler⁵. Ancak “Felâket insana hariçten gelir; fakat metânet insanın elindedir. Metânetli adamlara, felâket hiçbir tesir yapamaz”⁶ diyen ve bu düşüncüyü karşılaştığı her güçlükte bir iman haline getirmiş olan 2759 künye numaralı sürgün Ziya Gökalp, ailesine Limni ve Malta’dan gönderdiği mektuplarda yaşadığı zor şartların dışında, bambaşka bir tablo çizmiştir.

Bilindiği gibi gençlik yıllarında büyük bir buhran geçirerek intihara teşebbüs eden Gökalp kendi ifadesiyle bir mefkûreye sahip olduktan sonra buhranlarından kurtulmuş ve adeta yeniden hayata geldiğini hissederek etrafına bambaşka bir gözle bakmaya başlamıştır. Yeniden doğma⁷ denilebilecek bu hadiseden sonra Gökalp’in dış dünyaya bakışında her zaman ve her şartta daima ümit duygusu hakimdir. Mehmet Kaplan, Gökalp’in içe dönük bir mizaca sahip olduğunu belirtir ve Jung’dan hareketle bu mizaca sahip insanların kendi düşünce ve hayallerinin arkasından dünyaya baktıklarını ifade eder⁸. Gökalp sürgünden ailesine gönderdiği mektuplarında da sıkıntılı sürgün döneminde dahi hayata düşünce ve hayallerinin arkasından bakmaya devam etmiş ve ümidini asla kaybetmemiştir. Tüm benliğini kaplayan ve yaşam felsefesi hâline getirdiği bu duygusunu kendisi şu cümlelerle anlatır:

“Benim ruhum hava ile dolu bir şişeye benzer. Bu şişe hiçbir zaman, hayat menbaı olan müvellidülhuûzadan hâli kalmaz. Şişenin içindeki havayı bir muhalliyetülhava vasıtasıyla istediğiniz kadar boşaltmaya çalışınız, gene içinde biraz müvellidülhumûza kalır. Ruhumun kanına can veren, manevî müvellidülhumûza da “ümit”tir. Ruhumu ne kadar boşaltsanız, içinde biraz

⁵ Bkz. A. E. Yalman., a. g. e., s. 498-671; Yalçın., H. C., “Malta Adasında Esaret Hatıraları”, *Yedigün*, No 87-104; Ağaoğlu., S., *Babamdan Hatıralar*, Ağaoğlu Külliyyatı 2, Ankara, 1940, s. 12-20

⁶ Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, Haz. F. A. Tansel, T.T.K. Yay., Ankara, 1989, s.266 (Alıntılar bu baskıdandır.)

⁷ Bkz. M. Kaplan, “Ziya Gökalp ve “Yeniden Doğma Temi”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergâh Yay., İstanbul, 1992, s. 517- 534

⁸ M. Kaplan, “Ziya Gökalp ve Saadet Perisi”, a.g.e., s. 491-516

ümit kalır. Etrafımda bir çok ye's rüzgârları essin, bu rüzgârlar, içlerinde büyük fırtınalar gizleyen kasırgalar kadar şiddetli olsun.

Bu sert rüzgârları birer birer ruhumdan geçiriniz. Hiçbirisi orada ışıldayan ümit kandilini söndüremez. Ruhumu kardan, buzdan daha soğuk bir itimsizlik kışı istilâ etsin bu kışın soğuğu şimal kutbunda bile rastgelmeyeceğiniz bir burûdet olsun. Bu soğuk muhit içinde bile, ruhumun ümit ocağı sönmez, için için yanar. Ümit, benim ruhumun zarurî ihtiyaçlarındandır. Bir nebat nasıl gıdasız, havasız ve ziyasız duramazsa, benim ruhum da ümitsiz yaşayamaz.”⁹.

Ahmet Emin Yalman Malta'daki Ziya Gökalp'ı şu cümlelerle anlatmaktadır: “Malta'da Ziya Gökalp kadar serbestlik duyan esir yoktu. Ziya Bey'in her günlük hayatı zaman ve mekân anlamlarından çok uzaktı; dimağında geçmişi ve her türlü teferruatıyla mükemmel düzenlenmiş bir sosyal âlem vardı. Yeni kitaplar okuyarak, daima yeni ve orijinal mahsuller veren yaman dimağını harekete getirerek yeni gerçekler bulur ve bunları derhal ait olduğu hücrelere yerleştirirdi. Ziya Gökalp Bey'in hiç şüphesiz maddî sıkıntıları vardı. Pek sevdiği çocukları için çok üzüldüğü şüphesizdi, fakat hiç renk vermez, dertlerini kimseye açmazdı. (...) Polverista zindanını bir nevi üniversite haline koyabildiğinden dolayı içi rahattı, ruhu her şeye rağmen hazla doluydu”¹⁰.

Gökalp'in Malta'dan gönderdiği mektuplarda da ümit duygusu sayesinde zamanın ve çevrenin dışına çıkmayı başarmış, kendi ifadesiyle en küçük kızı Türkan gibi her şeye bir çocuk gözüyle bakabilen, adeta bir masal ya da rüya aleminde yaşayan bir şahsiyetle karşılaşırız.

Sürgüne gönderilmek üzere vapura bindirildiğinde, vapura sandalla yanaşan ailesinin bir sepet içinde yolladığı parayı bir İngiliz subayına kaptıran Gökalp, bu paranın peşine hiçbir zaman düşmeyerek, maddeye önem vermeyen cephesini daha sürgün hayatının başında yansıtır: “Ziya Bey, yüksek fikir ufuklarından ayrılarak içinde para, ufak tefek hesaplar ve günlük hayata ait endişeler bulunan bir maddî âleme inmeyi aklına getirmiyor beceremiyordu. Pek muhtaç bulunduğu paranın lâkirdisini bile ağzına almadı”¹¹. Hayata daima ümitle bakan Gökalp, diğer kader arkadaşları gibi resmi makamlara da herhangi bir müracaatta bulunmamıştır: “Ziya Bey Malta'da bulunduğu müddetçe İngiliz makamlarına hiçbir şikâyet mektubu yollamamış, hiçbir umumî mektuba imzasını katmamıştı”¹²

⁹ A. N. Göksel, *Ziya Gökalp ve Çınaraltı*, 1939, s. 57.

¹⁰ A. E. Yalman, *a.g. e.*, s. 582-583.

¹¹ A. E. Yalman, *a.g. e.*, s. 525; bkz.; Hüseyin Cahit Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları”, *Yedigün*, No 91, s. 8.

¹² A. E. Yalman, *a.g. e.*, s. 583. Diğer sürgünlerin davranışları daha farklıdır. Adeta İngilizler'e karşı yazdıkları mektuplarla mücadele edip meydan okurlar. Hüseyin

Şartlar ne kadar ağır olursa olsun dayanan Ziya Gökalp, sürgünde bir dergâh kurmayı ve etrafına müridlerini toplamayı başarır. Adeta sürgünde akademik bir hava yaratır. Çok zor olan günlük yaşamı bu şekilde dayanılabilir hale getirmeye çalışır. Ailesine yolladığı mektuplarda karşılaştığı olumsuzlukları anlatmak yerine, onlara da dayanma gücü telkin etmiş ve iki yıl müddetle yaşamak zorunda bırakıldığı mekânlardan söz ederek kendisiyle diğer aile fertleri arasında ruh yakınlığı kurmayı başarmıştır. Bu yazıda mefkûreciliği toplumuna sosyal bir reçete olarak sunan Gökalp'ın mefkûreciliğinin aslında kendi şahsiyetiyle nasıl bütünleşmiş olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

1- Limni ve Malta'nın Tabiatı

Ziya Gökalp'ın götürüldüğü yerleri ailesine tasvir ederken buraları sürekli olarak kendi memleketiyle karşılaştırdığı; ailesinin gözünde canlandırabilmek için onların bildikleri yerlere benzettiği dikkati çekmektedir. Bu şekilde, mektup satırlarında bile olsa daima mesut olmasını hayal ettiği yurduna, muhayyilesinde seyahat etme imkânı da bulur.

Sürgündeki ilk durağı Limni Adası'dır. 1 Eylül 1919 tarihinde eşine Mondros limanından gönderdiği mektupta Mondros'un İstanbul ve Diyarbakır'ı çağrıştırdığından söz eder: "Karşımızda deniz tıpkı İstanbul'un Haliç'i gibi karanın içine girmiş. Bu deniz bir ırmak kadar ince; Diyârbekir'deki çayı andırıyor. Irmağın ötesinde bir köy var ki Kıtırbıl'a benzer. Sabah, akşam köylülerle hayvan sürüleri bu denizi ayaklarıyla geçerler. Görüyorsun ya, deniz değil, adeta bir ırmak... Diyârbekir'den Kıtırbıl'a nasıl geçilirse, bu taraftan da karşı yakaya öyle geçiliyor. Yalnız burada kelek yok... Felek yalnız onu unutmuş. Karşı yakanın sağ tarafında bir köy var ki Diyârbekir'in Sa'di-köyüne benzer. Sol taraftaki köy de Sünbüllü'yü andırır. Hâsılı karşımda Dicle'yi, Bostanlar'ı, Kıtırbıl'ın arkasındaki yamaçları görüyorum. Sanki Fis-kayasının üstündeyim. Bulduğumuz yer böyle... Etrâfıma baktıkça Diyârbekir'i, oradaki evimizi, evimizdeki eski bahtiyarlığımızı hatırlıyorum" (s. 26-27). Gökalp bu satırlarla, bulunduğu mekânın nasıl görüldüğünden bahsetmenin yanında, kendisi için telaşlandıklarını bildiği eşi ve çocuklarına burada yabancılık çekmediğini de anlatmak ister gibidir. Israrla Limni'nin Büyükada'dan farksız, havanın ve manzaranın çok güzel ve her tarafın yeşillik olduğunu tekrarlar: "Hava saf, tabîî manzaralar güzel, her taraf yeşil... Önümüzde denizin karaya girmesiyle husûle gelen bir halic, tıpkı gümüş bir ırmak gibi

Cahit ve Süleyman Nazif ağır bir dil kullanarak en çok şikâyet mektubu yazan isimlerdir. Bu mektuplar içinde Süleyman Nazif'in Malta Valisi'ne bağımsız bir yazar sıfatıyla gönderdiği mektup dikkat çekicidir.

parlıyor. Akşamları inek ve at sürüleri bu halici geçerek karşı yakadaki çiftliğe gidiyor. Uzakta köyler, daha ileride yeşil tepeler... Hasılı güzel bir sayfiye âlemi... Şen, şâtır bir hayat yaşıyoruz”. Gökalp bu satırları yazarken, ailesini kendi rahatının yerinde olduğu hususunda ikna etmeyi hedeflemiştir. Limni’de rahatının yerinde olduğunu, gündüz çadırlarda oturduklarını, geceleyin barakalarda yattıklarını, adeta bir köy hayatı yaşadığını ifade eder. Burada sadece tereyağıyla sadeyağ olmamasından şikâyetçidir. Bunların dışında her türlü gıda maddesini temin edebildiklerini belirtir. Ahmet Emin Yalman ise, Gökalp’ın adeta sayfiye hayatı yaşadıklarını söylediği Limni’de oluklu saclardan yapılmış, etrafı yüksek dikenli tellerle çevrili barakalarda, asker nezaretinde yaşanıldığını, güneş sac levhalara aksedince sıcaktan durmanın mümkün olmadığını, civarda sığınacak bir tek ağaç olmadığı gibi dış âlemlerle temasın da imkânsızlığını belirtmektedir¹³.

Gökalp’ın “Burası yaz için hakikaten güzel bir yayladır”(s. 33) dediği Limni Adası, kışın yaşanması çok zor bir yerdir. Bu yüzden Gökalp, havalar soğuyunca Malta’ya gideceklerini belirtir. Çadırdaki yaşamak ve kısa aralıklarla yer değiştirmek Gökalp’ı rahatsız etmez. O, benimsediği fikirlerden güç alır. Türkler’in göçebe hayatına alışık olduklarını ifade eder: “Yazın yaylada yaşadık. Kışın da kışlakta vakit geçireceğiz. Vaktiyle dedelerimizin kışlakları Diyâribekir, yaylakları da Karacadağ¹⁴ imiş. Türkler dâima yazın bir yerde, kışın başka yerde yaşamayı âdet etmişler. Şimdi biz de bir adayı yaylak yaptık. Başka bir adayı da kışlak yapacağız. O da Akdeniz’in bir adası, bu da... Yalnız birisi yaz için iyi, öteki kış için rahat” (s. 33-34). Gökalp göçebe hayatı hatırlayarak sadece kendisine dayanma gücü vermekle kalmamış, ailesinin de bu yer değişikliği yüzünden endişelenmemesi için böyle bir açıklamaya lüzum görmüştür.

Limni’deki seksen iki günlük esaretten sonra Malta Adası’na gönderilen Ziya Gökalp Polverista, Eski Verdala ve Yeni Verdala adlı kışlaklardaki esir kamplarında tutulmuştur. Önceleri karargâhın dışına çıkmak yasakken, bir süre sonra esirlere bir asker gözetiminde dolaşma imkânı tanınmış, ardından da ada içinde tek başına dolaşmalarına müsaade edilmiştir.

Başlangıçta sadece pencereden görebildiği, daha sonra da içinde gezme imkânı bulabildiği Malta, tabiat güzelliğiyle Gökalp’ı son derece etkilemiştir. Bu güzel tabiatı satırlarında gözler önünde canlandırmaya

¹³ A. E. Yalman, *a.g. e.*, s. 538-539

¹⁴ Gökalp’ın “Karacadağ” adını taşıyan bir şiiri vardır. Bu şiirde mutlu çocukluk yıllarını ve dış dünyanın kendi gözünde bir masal atmosferinden ibaret olduğunu anlatır. Bkz. Mehmet Kaplan, “Ziya Gökalp ve Saadet Perisi”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, s. 496-497

çalıştığı gibi her fırsatta kızlarına Malta'ya ait manzaraların bulunduğu kartlar da gönderir. Bir ressam, bir şair gibi Malta tabiatının güzelliğini seyre dalar: “Önümüzde elektrik kandilleriyle aydınlatılan Valetta şehri, aşağıya aksetmiş yıldızlı bir semâyı andırır. Bir aşağıdaki semânın yıldızlarına, bir de yukarıdaki göğün kandillerine bakarız. Cemiyetin güzellikleri, tabiatın güzellikleriyle yarışacakmış sanırız” (s. 45). “Ben kendi hisâbıma bu hicretten memnunum; çünkü güzel yerler görüyorum. İyi havalı yerlerde yaşıyorum. Göğün, denizin binbir rengini görüyorum. Bir gün bakarsın gök açık mavi, deniz koyu kurşunî. Başka bir gün göğün açık kurşunî, denizin cam göbeği renginde olduğunu görürsün. Her gün, her saat bu renkler değişir. Burada kocaman bir şehir, kiliseleri ve konaklarıyla pencerenin altında! Küçük bir körfez de gemileriyle, sandallarıyla gözümün önünde”(s. 49).

Postanın geleceği günler daha gün doğmadan uyanan Gökâl, gözü-nü açar açmaz gördüğü manzarayı da kızlarına şöyle anlatır: “ Karşıda şehrin bazı evlerinde hâlâ elektrik kandillerinin ışıldadığı görülür. Caddede bir insan seli şehre doğru akar. Bunlar köylerde oturan esnaf ve amele takımındır ki, işlerine gidiyorlar. Vapur ve fabrika bacalarından çıkan dumanlar gösteriyor ki, şimdi her mevcut işine başlamak üzeredir” (s. 90). “ Sabahın penbe bulutları fabrika binalarının siyah dumanlarıyla karışmış; yeni yazı yazmaya başlamış bir çocuğun mürekkep damlalarıyla dalgalanmış tombul yanaklarını andırıyor”(s. 95).

Kasım, aralık hatta ocak olmasına rağmen Malta, ilkbahar tazeliği yaşamakta, etrafta, keçi ve koyun sürüleri dolaşmaktadır. İstanbul'da kış hüküm sürerken Malta henüz soğumamıştır. Ara sıra yağmur yağsa da bulutlar dağılıp güneş çıkınca birdenbire yaz geri dönmektedir. Gökâl Malta'nın kışını, soğuk memleketlerin yazına benzetir. Kışın dahi hakim renk yeşildir: “Burada yeşillik daimi bir renk. Malta'ya geleli, her tarafı daima yeşil gördüm” (s. 198). “Yeryüzü çiçeklerle süslenmiş yeşil bir kadife gibi dalgalanıyor” (s.182).

Bir nefer eşliğinde kırlara çıkabilen Gökâl, 26 Ocak 1920 tarihinde kızlarına yazdığı mektupta ocak ayındaki tabiatı şöyle tasvir eder: “Kırda sarı çiçekler açmış. Yeşillikler arasında sarı entârili köy kızları gibi oynuyorlar. Gökte bulutlar, renkten renge giriyor. Buranın tulû'ları da gurubları da çok güzel” (s. 164). Eşine 2 Şubat 1920 tarihinde gönderdiği mektupta da bir yıldır aralıksız ilkbahar mevsimini yaşadığını söyler. Çimenleri yeşil bir halıya benzetir. Çimenlerin üzerindeki renk renk çiçekleri, halının sevimli nakışları olarak görür. Bahçedeki şebboy, karanfil, sardunya gibi çiçekleri “vatan çiçekleri” olarak tavsif eder.

Mart ayı geldiğinde artık haftada üç kez ada içinde dolaşabilen Gökâl ilkbahar mevsimi gelince bu adada kendisini Ergenekon'da imiş gibi hisseder. Malta'nın ilkbaharını şöyle tasvir eder: “Burada büyük yonca tarla-

ları vardır ki, baştan başa kırmızı çiçekler açmışlar. Bu tarlaların ötesinde-berisinde, al renkli gelincik çiçekleri de görünür. Arada-sırada bir hurma ağacına rast geliriz. Yalnız tepesinde dalları bulunan bu mübârek ağaç, testisini başında taşıyan bir çöl kızına benzer. Firenk inciri ağaçları da çok. Portakal, mandalina, limon burada çoksa da hâlâ ağaçlarını göremedim” (s. 269-270).

Gökalp’in “Dünyada havası bu kadar güzel bir ülke yoktur” (s. 357) diye bahsettiği Malta’yı sürekli meth etmesi eşine pek inandırıcı gelmemiş olacak ki “Herkes Malta’dan şikâyet ettiği halde sen güzelliklerini yazıyorsun” diyerek serzenişte bulunmuştur. Gökalp bunun sebebini hayata bakış açısıyla açıklar. Onun gözü yalnız çevresindeki güzellikleri görmeye alışkındır. Bu sayede beden ve ruh sağlığını koruyabilmektedir: “ Ben nerede bulunsam, oranın güzelliklerini ararım. Ağzımdan şikâyet işitilmez. Daimâ Allahıma şükrederim. Mesûd o adamdır ki, daimâ hâlinden memnundur” (s. 100). Ancak zaman zaman Gökalp’in da umutsuzluğa kapıldığı görül-mektedir. 1920 Eylül’ünde Malta’da tek başına gezebilmesine izin verilir. Artık yanına nefer ya da çavuş almak zorunda değildir. Ada içinde özgürlüğü iade edilmiş olmasına rağmen, neşesizdir. Bu ruh haline biraz da ağustos ayının sonuna rastlayan bayramı ailesinden uzak geçirmesi, bayramın birinci gününde yağın yağmuru göğün bile İslâm âleminin bu kederli bayramına ağladığı şeklinde yorumlamasının tesiri vardır. 6 Eylül 1920’de eşine yazdığı mektupta ilk defa Malta’yı sevmediğini ifade eder: “Her türlü güzel meyveleri var; fakat ayrılığa bir çaresi yok. Bundan dolayı bu adayı hiç sevmiyorum” (s. 429). Gökalp bu kötümser bakıştan uzaklaşabilmek için Malta Adası’nın tabiatından medet umar. Adadaki ağaç ve çiçeklerle bezenmiş bahçeler onu İstanbul’daki bahçelere götürür. Ancak Malta’daki bahçelerin, İstanbul’dakilerden daha güzel olduklarını söyle-meden edemez: “Her ağacı dalları, yaprakları, çiçekleri başka şekilde... Bunlar ekseriyetle vahşî diyarların ağaçları... Aralarında hurma, limon, portakal ağaçları da görülür. Oturmak için her tarafta kanepeler var. (...) İnsan bu vahşî ağaçlar arasında kendisini ıssız ülkelerde yaşıyorum sanıyor. Hayfâ ki bu ağaçlarda yuva yapan renkli kuşlar da beraber getirilmemiş” (s. 435).

2- Tutuklu Bulunduğu Yerler

Gökalp Malta’da ilk olarak Polverista adlı karargâha götürülür. Malta’dan gönderdiği ilk mektuplarında henüz adayı göremediği için sadece kaldığı yeri ve buradan görebildiklerini anlatır: “Bulduğum binâ gayet yüksektir. Etrafında da duvar yok. Bütün şehir, köyler, deniz, karalar gözümüzün önündedir. (...) Büyük oteller gibi muntazam ve yeni bir binâ. Bahçesi, kocaman ağaçlarla bezenmiş. (...) Limni’de üşümeye başlamıştık.

Burası daimâ yaz. Hiç kış olmazmış. Rüzgâr olsa bile, binâ son derece muhafâzalı” (s. 39).Yukarıdaki satırları 22 Eylül 1919 tarihinde eşine yazan Gökâlp, öncelikle tutuklu olduğu kışların zihinlerdeki güneş dahi görmeyen hâpishane imajını yansıtmadığını hissettirir. Yine ailesinin endişelerini hafifletmek ister.

Ona göre Polverista, Malta’daki esir kamplarının en iyisidir. Burası küçük subay ailelerinin oturmaları için yapılmıştır. Üç katlı olan binanın her katında on iki daire vardır. Dairelerin içinde muslukların olduğundan, her tarafın elektrikle aydınlatıldığından bahseder¹⁵. Çocuklarının resimlerini karşısına alarak odasında rahatça yemek yiyebildiğini, bu şekilde kendisini aile sofrasındaymiş gibi hissettiğini belirtir. Odalarda soba yerine şömine vardır. Gökâlp adeta tebdil-i hava için seyahate çıkmış da Avrupa’daki büyük otellerden birinde istirahat ediyormuş gibi hissettiğini ifade eder.

Gökâlp 11 Aralık 1919 ile 5 Ocak 1920 tarihleri arasında Eskiverdala adlı karargâha nakledilmiştir. Verdala’nın büyük bir bina olduğunu, geniş bir bahçesi bulunduğunu belirtir. Tıpkı Polverista’da olduğu gibi Eskiverdala’da da vaktini sohbet ederek, halk edebiyatı ve halk musikisiyle meşgul olarak geçirir. Verdala’daki büyük bahçeler içinde, burada daha önce kalan Alman ve Avusturyalı esirlerin yaptığı çardak kulübe ve köşkler para mukabilinde satılmaktadır¹⁶. Gökâlp da gündüz rahatça kitap okuyabilmek için etrafı çiçek bahçeleri ve sebze tarlalarıyla çevrili olan küçük köşklere birini yarım İngiliz lirası vererek almıştır. Bu köşkün her tarafında camlı pencereler, pencerelerinde de yeşil panjurlar vardır. Bu yeşil panjurlar Gökâlp’a sürgünden döndükten sonra ailesiyle birlikte yaşayacağı Yeşilköy hayalini çağrıştırmaktadır. 23 Aralık 1920 tarihinde eşine yazdığı mektupta “Günde iki saat okumak benim için kâfi! Seninle, Seniha ile konuşmak, Hürriyet’le, Türkân’la oynamak için yine bir çok saatler kalıyor. Şimdiden pazarlık ediyorum: Ben okurken çocuklar gürültü etmeyecekler. İşte bu suretle Yeşilköy’de rahat bir ömür geçireceğiz. Gözlerimi kapadım mı, Yeşilköy hemen gözümün önüne geliyor. Hepinizi orada görüyorum. Bütün gün bu hulyâ ile vakit geçiriyorum.” (s. 517) diyen Gökâlp mektuplarında tabiat ortasında ailesiyle huzur içinde geçirmeyi hayal ettiği hayatı bir süre

¹⁵ Ancak gece saat ondan sonra elektrik yakmak yasaktır. Bir gece mum ışığı altında yazı yazan Ağaoğlu Ahmet, İngiliz askerleri tarafından ikaz edilmiş ve Ağaoğlu Ahmet ile İngilizler arasında sert bir tartışma geçmiştir (Bkz. A. E. Yalman, *a.g.e.*, s. 574 - 576).

¹⁶ Ahmet Emin Yalman da hatıralarında Alman subaylarının Verdala’nın bahçesinde yaptıkları zarif köşklere Türk esirlere sattıklarını ifade eder (A. E. Yalman, *a.g.e.*, s. 541).

Yeşilköy kelimesi ile ifade eder ve Malta'nın tabiatı ve bilhassa Verdala'da geçirdiği günler ona bu hayale kapılma imkânı verir¹⁷.

5 Ocak 1920'de bütün siyasi mahkûmları Yeniverdala adlı karargâhta toplarlar. Gökalp 12 Şubat 1920'ye kadar burada kalır. Yeniverdala da müstakil dairelerden oluşmuştur. Gökalp Yeniverdala'nın şimdiye kadar kaldığı binaların en güzeli, en temizi ve en sıhhi olduğunu dile getirir. Yeniverdala'nın da dört tarafı açıktır. Etrafında duvar yoktur. Bütün tabiat, şehir ve köyler göz önündedir.

16 Şubat 1920'den sürgün hayatının sona erdiği 30 Nisan 1921'e kadar da öteki esirlerle birlikte, ilk olarak kaldıkları ve diğer yerlerden daha küçük olan Polverista'ya nakledilirler. Yeni Verdala'ya Rus mültecilerin getirileceği söylenerek bu mekân değişikliği yapılırsa da burası iki buçuk ay boş durduktan sonra ancak birkaç Rus mülteci gelir.

3- Malta Adası'ndaki Günlük Hayat

Gökalp'in Malta'da ilk dikkatini çeken, lezzeti tavuk etine benzeyen ada tavşanı olmuştur. Ada'da üzüm, nar, taze limon ve yumurta boldur. Yerli peynir yerine Hollanda peyniri tercih edilmektedir. Sadece yoğurt yoktur. 18 Ekim 1920 tarihinde büyük kızı Seniha'ya yazdığı mektupta Malta'daki hal binasını şöyle tasvir eder: “kasap, bakkal, yiyeceğe dâir bütün satıcılar büyük bir binanın içinde eşyalarını satıyorlar. Halin altında salhane ve etleri, sebzeleri muhafaza için buz deposu var” (s. 465).

Ada'nın suyu içilmediğinden İtalya'dan gelen Saint-Pol suyu, içme suyu olarak kullanılmaktadır. Gökalp, Saint-Pol suyunun Taşdelen gibi şişe içinde satıldığını, fiyatının da uygun olduğunu belirtir. Sık sık Malta'nın İstanbul'a göre daha ucuz olduğunu vurgulayarak ekonomik açıdan sıkıntı çekmediğini hissettirmeye çalışır. Ada'da şimendifer, vapur, tramvay gibi her türlü ulaşım vasıtası olduğunu söyler.

Bir süre Arap hakimiyetinde kalmış olan Malta'da bariz bir Arap tesiri görülmektedir: “Ahâlisi kırık bir Arapça konuşuyor. Binâları Arap evleri gibi şehnişinli, cumbalı, panjurludur. Kadınları siyah bir çarşafı sokağa çıkıyorlar” (s. 41). Ortanca kızı Hürriyet'e de çarşafı Malta kadınlarının yer aldığı resimler gönderen Gökalp, 25 Ocak 1920 tarihli

¹⁷ Son mektuplarından biri olan 25 Nisan 1921 tarihli mektubunda eşine “İkamet için havası güzel, ormanlı, bahçeli bir yer intihap edelim. Ağaçlar arasında münzevîyâne, sükûnetli bir hayat yaşamak ne kadar tatlıdır? (...) Ben muallim olduğum için ancak mektep bulunan bir yerde oturabiliriz; bu ciheti de unutmayalım.” (s. 600) diyen Gökalp'ın bu sözlerini Fevziye Abdullah Tansel hakikatin Yeşilköy hayalini sildiği şekilde değerlendirir (*Limni ve Malta Mektupları*, “Yeşilköy Hulyâsı”, s. XLVII- XLIX).

mektubunda şöyle der: “Bu resimde Malta kadınlarının nasıl çarşaflandığını göreceksin. Avrupa’da çarşaf yok derlerse inanma! Buranın dili de Arapça” (s. 159).

Gökalp’in dışarıya ilk serbest çıkışı Maltalılar’ın Turgut Reis’i şehit edip Türkler’i Ada’dan uzaklaştırdıkları günü kutlayışlarına rastlar. Malta halkı büyük bir neşe içindedir. Gökalp, bugüne ait gözlemlerini 9 Eylül 1920’de eşine ve Seniha’ya yazdığı mektuplarda dile getirir. Arabayla vapur iskelesine gitmiş ve küçük bir vapura binmiştir. Haliç gibi “ bir ince deniz parçasından” geçerek kayık yarışı yapılan bir yere gelir. Seyircilerin bir kısmı sandallarda, bir kısmı sahilde, bir kısmı damlarda ve pencerelerdedir. Birinci gelenleri coşkuyla alkışlarlar.

Gökalp, Malta’nın hükümet merkezi olan Valetta’yı şöyle tasvir eder: “Karaya çıktıktan sonra asansöre bindik. Birkaç minare boyu yukarıdaki şehre çıktık. Asansörün yukarısı güzel bir bahçe idi; fakat seyircilerle dolu olduğu için, oturulacak yer yoktu. Yüksekten sandal yarışını temâşâ ediyorlardı. Valetta’nın en güzel caddesi olan Street-Reale caddesinden geçtik. Maltalılar’ın mağazaları kapalı idi; fakat Müslüman Hindliler’in, Çinliler’in, İngilizler’in mağazaları açıldı” (s. 432). Bu sokağın bir Avrupa caddesini andırıldığını söyler. Hükümet konağı, İngiliz kulübü bu caddededir. Gökalp meydan kahvehanesini Ayasofya kahvehanesine benzetir. Kısa zamanda Valetta’daki umumî kütüphane Gökalp’in sık sık gittiği bir yer olur.

Gökalp aynı gün Valetta’dan vapura binerek Sliema’ya gider. Sliema, Malta’nın sayfiye yeridir. Deniz kenarındadır. Gökalp buradaki köşklere ve otelleri beğenir. Grail-daut’ta oturur. Boy boy çocukların dadı ya da mürebbiyeleriyle birlikte oynamalarını seyrederken, iki yıldır uzak olduğu kendi çocuklarına kavuşacağı günü düşler¹⁸. Kiliseler, büyük binalar, caddeler mahşer yeri gibidir. Herkes bayram kıyafetleri giymiştir. Özellikle çocuklara bugünün manâsının anlatılması ve çocuklardaki coşku Gökalp’in dikkatini çeker.

Kiliseler her pazar doludur. Ahalinin dine verdiği önem Gökalp’in hoşuna gider. Ve Avrupa’da kiliselere böyle rağbet varken, kendi ülkesinde camilerin boş kalması onu üzer: “ Bir kilisenin kapısı önünden geçiyordum. Dış kapının eşiğine kadar kadın, erkek, çocuk diz çökmüşler, ibâdet ediyorlardı. Bütün kiliseler dâima böyle... İğne atsan yere düşmez. Ahâli çok dindar. Bizde ise gittikçe câmiler boşalıyor” (s. 436). Gökalp bu mukayese sonucunda insanı mesud edenin önce din, sonra medeniyet olduğu

¹⁸ Tıpkı Gökalp gibi Ağaoğlu Ahmet de henüz yeni konuşmaya başlayan küçük kızına sadece mektuplar vasıtasıyla ulaşabilmekte ve Gökalp’in küçük kızı Türkan gibi Gültekin de her hafta gelen bu mektuplara “baba” diye seslenmektedir. (Bkz. S. Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 14)

kanaatine varır. Avrupa medeniyetine girerken millî kültürümüzü korumak gerektiğini vurgular¹⁹.

Malta'da mahalleler sırayla ayın belirli günlerinde Gökalp'ın paskalya diye bahsettiği dinî bir tören tertip ederler. Bu törenlerde hem ibadet edilir, hem de doyasıya eğlenilir: "Her ayın on günü mutlaka paskalyadır. Paskalya günleri hangi mahallelere ait ise oralar bayraklarla, ağaç dallarıyla, kandillerle süslenir. Ekseriyâ alay hâlinde yürüyüşler yapılır" (s. 552). Gökalp, ibadete çok önem veren Malta halkının taassup sahibi olmadığını da ekler. Kızlarını bilgilendirmek için bu törenleri anlatan ve " Burada her gün bir Aziz'in bayramıdır" (s. 554) diyen Gökalp bu gibi temaşalardan çoğu zaman uzak durmayı tercih etmiştir²⁰.

Pazar günleri kiliseye koşan, Osmanlı'nın Ada'dan uzaklaştırılmasını coşkuyla kutlayan Malta halkı aslında Ada'nın sakinliğine uygun bir şekilde sessiz sedasız yaşamaktadır. Onlar da Avrupa medeniyetine girme çabasındadırlar. Ve bu geçiş dönemini Gökalp'ın ifadesiyle şaşkınlık ve hayret içinde yaşamaktadırlar. Gökalp kendi memleketiyle Malta'ya Avrupa medeniyetinin giriş tarzını karşılaştırır. Osmanlı'ya Avrupa medeniyetini getirenleri "dine alâkası az olanlar" ifadesiyle vasıflandıran Gökalp, bizim bu medeniyetin daha çok sefâhatle ilgisi olan yönlerine kıymet verdiğimizi belirtir. Oysa Malta'ya Avrupa medeniyetini İtalyan papazlar getirmişlerdir. Bu yüzden Malta'da ahlâk ve medeniyet çatışması yaşanmamaktadır. Burada üniversite de papazların elinde bulunduğu için dinle ilim arasında da bir çarpışma olmamıştır. Bu yüzden idarî ve dinî teşkilat muntazamdır. Bu düzen, ruhlarda kuvvetli bir "inzibat ve inkıyat hissi" oluşturmuştur. İnsanlar bu nizam içinde farklı düşünme ihtiyacı hissetmemişlerdir: "O derecede ki, hiç kimsede düşünmek ihtiyacı bile kalmamış. Düşünmek intizamsız cemiyetlere, intizamsız ahvâle, intizamsız kafalara mahsustur ve düşünenin vazifesi bu intizamı husûle getirmektir. Halbuki bir yerde ki her şey bir makine gibi muntazam cereyan ediyor, her rûhun içinde medeniyetle ahlâk, dinle ilim barışık ve uygundur, böyle bir yerde düşünmeğe, yani zihnen çırpınmağa ne lüzum kalır? (...) Eğer düşünmeden yaşamak ruhûn sağlam bir hâli ise, onu burada görmeli!" (s.

¹⁹ Görülüyor ki *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabının anafikrini oluşturan bu düşünce sadece teorik olarak Gökalp'ın kafasında belirmemiştir. Okuduğu kitaplardan gelen fikirler, Avrupa'da şahit olduğu yaşayış tarzıyla da birleşmiştir.

²⁰ Ahmet Emin Yalman da Malta halkının bütün hayatının kilisede geçtiğini ve azizlerin onlar için ne denli önemli olduğunu anlatır: "Eğlenceler bile kilise tarafından tertip edilen şenliklerden ibarettir. Ahalinin bir istekleri olunca, bunu elde etmeye bizzat çalışmazlar, bir azizi vasıta diye araya koyarlar. Bazen Malta gazetelerinin sütunlarında şu tarzda ilanlara rastgelinir: "Filan iş için filan azize şu kadar mum adamıştım. Aziz istediğimi yaptı. Kendisine açık surette teşekkür ederim""(s. 653).

456). Gökalp, yukarıdaki satırlarda düşünmek kelimesini nizam değiştirmeye yönelik fikir üretmek anlamında kullanmıştır. Ancak Maltalılar'ın nizam bu derece uyarken harsın en önemli unsuru olan millî dilden uzaklaşmaları Gökalp'ın dikkatini çeker ve onu fevkalâde rahatsız eder. Malta ahalisi kendilerine İtalyanlar tarafından sunulan medeniyetin getirdiği nizamı o kadar benimsemişlerdir ki millî dillerinin Maltızca olduğunun farkında değillerdir²¹. Sadece dinî, ilmî, resmî ve edebî dilde değil, günlük konuşma dilinde bile İtalyanca hakimdir: “Maltalılar o kadar az düşünüyorlar ki, kendi millî lisanlarının Maltızca olduğunu bilmiyorlar, millî lisanımız İtalyanca'dır diyorlar; hükümette, mahkemelerde, darülfünûnda, hattâ halka hitap eden sinemalarda İtalyanca'yı hâkim kılmayı millî bir vazife sanıyorlar” (s. 456).

Gökalp, Maltız diliyle çıkan iki gazete olduğunu yazar. Bunlardan birinin adı Al-himar, diğersinin ise Baston'dur. Gökalp, Al-himar'ın kelime anlamının eşek olduğunu açıkladıktan sonra Maltız dilinin hâlis Arapça olduğunu belirtir. Ancak Malta halkı bunun da farkında değildir. Maltız dilini sadece kendi şahsî meselelerinden bahsederken kullanan bu kavmin kalbinde millî dil olduğu halde, düşünce dilinin İtalyanca olması Gökalp'ı hayrete düşürür: “Denilebilir ki bu kavim Maltız lisanıyla duyuyor, İtalyan lisanıyla düşünüyor” (s. 620). İki dili olan diğer milletler gibi Maltalılar da hars ile medeniyeti birbirine aşıl原因amamışlardır.

Gökalp Malta'daki sinemalardan ve opera binasından da söz eder. Halk sinema, musiki ve özellikle operadan çok hoşlanmaktadır. Vakit geçirmek için o da sık sık sinemaya gitmektedir. Operaya ise ara sıra gider. İtalya'dan gelen operetlerle sahne açan bu operanın “güzel musikisi” Gökalp için kış gecelerini eğlenceli hâle getiren bir unsur olur.

4- Malta'daki Tarihi Yerler

Gökalp Ada'daki tarihi değer taşıyan eserlerden pek söz etmez. Sadece çocuklarına bilgi vermek amacıyla Osmanlı'nın izini taşıyan bir-iki eserden bahseder.

Bunlardan ilki Polverista'daki bir Türk camiidir. Sultan Abdülaziz, kraliçeden bir yer istemiş; gösterilen mevkide bu küçük camiyi yaptırmıştır. Camiin bahçesi güzel ağaçlarla, güller ve çiçeklerle bezenmiş; kokulu güzel bitkilerle süslenmiştir. Bahçenin etrafındaki duvarlarda yirmi-otuz tane minare görünümünde süsler bulunmaktadır. Gökalp, bu mekânın uzaktan bir Müslüman yurdu gibi görüldüğünü söyler. Malta gibi, bu mektupların yazıldığı tarihte Osmanlı'nın sınırlarına uzak bir adada bile kendine yer

²¹ Resmi dili İngilizce olan Malta'da, Malta dili ancak 1934 yılında İtalyanca'nın yerine kabul edilmiştir.

bulan bu Türk camiini gezmek Gökalp'ı heyecanlandırır. Camiin içindeki Müslüman mezarlığında Yasin ve Fatiha okur.

Camiden çıktıktan sonra kırlarda dolaşır ve bir kapıdan geçerek şehre girer. Bu kapı Turgut Reis'in şehit düştüğü mevkidir. "İşte burada da bir Türk hâtrası!" diyen Gökalp, kızlarına *Turgut Reis* adlı bir kitaptan söz eder ve bu kitabı okumalarını önerir. Polverista'daki kale ve surların büyük bir kısmının Türkler tarafından yapılmış olması Gökalp'ı gururlandırır. Bu eserlerin Türkler'e ait olduğunu Maltalılar'ın her fırsatta ifade etmeleri Gökalp için ayrı bir anlam taşır.

Malta'da gördüğü Türk damgasını taşıyan bu eserler heyecan ve gurur kaynağı olmanın yanısıra kızlarının eğitimiyle uzaktan da olsa meşgul olmaya çalışan bir baba olarak Gökalp için birer eğitim malzemesi hüviyeti taşırlar. Gökalp bu eserlerden hareketle çocuklarına kendi mefkûresini telkin etme imkânı da bulur.

Tüm dileğini "Yurdum mesut olsun, yuvam bahtiyar" ifadesiyle özetleyen Ziya Gökalp, şüphesiz ki vatanından ve ailesinden uzakta geçirdiği süre içinde gerek Limni'de gerekse Malta'da hem maddî hem de manevî açıdan gerçekten çok zor şartlara göğüs germiştir. Ancak etrafına güzellikleri görmeyi amaçlayarak baktığı için diğer sürgünlerden farklı olarak Limni ve Malta Adalarındaki zorunlu ikametinin daha da çekilmez olmasını engellediği gibi hem kendisini hem de ailesini de teskin ve teselli edebilmiştir. Kendisi, ailesi ve yurdu için hür bir geleceğin mutlak olduğuna dair taşıdığı ümidi asla yitirmediği için de Limni ve Malta'daki güzellikleri yakalayabilmiş ve mektuplar vasıtasıyla bunları ailesiyle paylaşmıştır. Hayali hakikate tercih eden bu iyimser bakış açısına sahip fikir adamı ya gelecekle ilgili güzel hayaller kurarak ya da geçmişteki güzellikleri hatırlayıp eşine ve çocuklarına da hatırlatarak bu hayallerine ve ruh haline ailesini ortak etmeyi başarmış; şartlar ne kadar ağır olursa olsun insanın dayanmak için mutlaka bir yol bulabileceğini de kendi hayatı ile ispatlamıştır. Son derece hayalperest gibi görünse de asla kaybetmediği ümit duygusunun verdiği dayanma gücü ile aslında Gökalp'ın son derece kuvvetli bir mizaca sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Mefkûreciliği makale ve kitaplarında toplumuna bir kurtuluş reçetesi olarak sunan Gökalp, sürgün yıllarında bile mefkûrecilikten asla uzaklaşmamıştır. O, bu özelliği ile iç dünyasında fikirlerinin karşılığı olan bir düşünürdür ve savunduğu fikirleri önce kendisi yaşamıştır.